

**Izveštaj o rezultatima iskopavanja i ekshumacija na lokalitetu Crni
Vrh, (Z-C.VRH-1), opština Zvornik, Bosna i Hercegovina**

Ovaj izvještaj se sastoji od 43 stranice, od kojih sam svaku potpisao, a istinit je po mom najboljem znanju i uvjerenju. Poznato mi je da, ako on bude predložen kao dokaz, protiv mene može biti pokrenut krivični postupak ako sam u njemu namjerno naveo išta što znam da je netačno ili što ne vjerujem da odgovara istini.

Datum: 14. novembar 2003. godine

Potpis:

/potpis na originalu/

Derek Congram

Kontekst

U prvoj sedmici juna 2003. godine, Međunarodni krivični sud Ujedinjenih nacija za bivšu Jugoslaviju (dalje u tekstu: MKSJ) zatražio je od mene, Dereka Congrama, da pomognem oko projekta ekshumacije u Bosni i Hercegovini čiji je početak bio predviđen za 23. juni te godine. Moja uloga je bila da, kao arheolog, nadzirem i savjetujem tim Bosne i Hercegovine koji je trebalo da na nekoliko lokacija u zborničkoj opštini, u Bosni i Hercegovini, izvrši forenzičke istrage i ekshumacije i da evidentira dokaze o strukturi grobnica i dokaze koji su s tim povezani.

Grobnica "Z-C.VRH" nalazila se na padini brda, pored jednog zemljanog puta koji se odvaja od puta br. 4, odmah istočno od dvostruke okuke između Kalesije i Zvornika, u zborničkoj opštini, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Istraženi teren je jedna velika čistina na području prekrivenom prilično gustom šumom. Podatke o tome gdje se to mjesto tačno nalazi i koordinate lokaliteta treba potražiti u izvještajima istražitelja MKSJ-a.

Gospodin Murat Murtić iz Tuzlanskog kantona i bosanske Komisije za nestala lica, obavijestio me je da je prethodno uz pomoć rovokopača izvršio sondiranje terena i da su pritom otkriveni zakopani ljudski ostaci.

Istraženi teren se graniči s površinama obraslim velikim drvećem i prilično gustom vegetacijom, kao i sa zemljanim putem. Na zemljanom putu se nalazio trag s otiscima guma velikog vozila, moguće traktora, a bilo je i otisaka točkova drugih vozila, koji možda potiču od prikolice, poput prikolice traktora. Taj trag je vodio od čistine do šume. Tako se dolazi do jedne male čistine, pored koje se nalazi drugo veliko područje pokriveno samo primarnom vegetacijom, npr. niskim mladim drvećem i paprati. Taj teren je izgledao sumnjiv, ali nije istražen u vrijeme istraživanja grobnice Z-C.VRH-1.

Lični podaci

Diplomirao sam kriminologiju na Univerzitetu Windsor u Kanadi. Na tom univerzitetu sam, između ostalih predmeta, pohađao nastavu iz forenzičke antropologije. Potom sam na Univerzitetu Bournemouth u Ujedinjenom Kraljevstvu stekao magistarsku diplomu iz forenzičke arheologije. Od odlaska iz Bournemoutha, svake godine, u periodu od 1999. do ove godine, 2003., radio sam za MKSJ, pomažući pri ekshumacijama, pri ispitivanjima mjesta zločina i pri obdukcijama u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Hrvatskoj.

Član sam Britanskog udruženja za identifikaciju ljudskih ostataka (BAHID/British Association for Human Identification) i podaci o meni kao sudskom vještaku uključeni su u bazu podataka Centra za međunarodnu forenzičku pomoć (CIFA/Centre for International Forensic Assistance/) sa sedištem u Škotskoj.

Metodologija i ograničenja

Važno je napomenuti da u forenzičkom kontekstu konvencionalna arheološka metodologija nije uvijek praktična, moguća ili adekvatna. Pod idealnim uslovima, međutim, arheološke metode i načela treba koristiti kao polazište i stalnu referentnu osnovu za istrage tajnih grobnica i drugog zakopanog dokaznog materijala.

Pošto je arheologija destruktivni proces, važno je da se iskopavanje, prije nego što mu se zaista pristupi, pažljivo isplanira. Nepoznati elementi i karakteristike onog što se nalazi ispod površine zahtijevaju da se najprije počne s otkrivanjem površinskih karakteristika terena koje bi mogle ukazati na ograničenja dotičnog terena koji bi mogao sadržavati materijal relevantan za istragu. Nakon utvrđivanja površinskih karakteristika dotičnog terena, s tog terena treba skinuti površinski sloj. Na taj način se često otkrivaju uočljive 'linije' ili 'usjeci' koji mogu biti orijentacija za izvođenje projekta. Čim se ustanove karakteristike terena, može se pristupiti njegovom kopanju, pri čemu se prvobitni prostor nastoji sačuvati onoliko koliko je to praktično moguće. To znači da iz određenih razloga, kao što su pristupačnost lokaliteta, zdravlje i bezbjednost radnika, ili pak u svrhu drenaže u slučaju velikih kiša ili visokog nivoa vode, može biti neophodno da se iskopaju drenažni kanali koji bi, kroz dijelove s prvobitnim karakteristikama, vodili do nekog drugog terena veće dubine ili terena na nižem nivou.

Nakon otkrivanja relevantnih materijalnih tragova, taj materijal treba ostaviti *in situ* dok se ne izvrši njegovo fotografisanje, a i što je moguće duže kako bi se mogao sagledati u kontekstu drugih materijalnih tragova koji će kasnije možda biti iskopani u neposrednoj blizini. Da bi se sačuvao kontinuitet, materijalni tragovi se tokom forenzičkih projekata prema određenom protokolu evidentiraju, izuzimaju i pakuju i potom šalju na pregled u kontrolisanim uslovima (npr., mrtvačnica ili laboratorij). Ponekad, međutim, artefakti mogu biti preveliki ili je previše opasno transportovati ih (npr., municija) i stoga je potrebno da se takvi artefakti detaljno obrade (tj. fotografišu, detaljno opišu, itd.) i da se s njima postupa na odgovarajući način. Arheološke bilješke, mape, skice i fotografije treba dodati bilješkama, mapama,

skicama i fotografijama jednog ili više kriminalističkih tehničara ili forenzičkog fotografa ili ih koristiti kao njihovu dopunu.

Nakon izuzimanja materijalnih tragova, prvobitni prostor ili dotični teren treba očistiti od eventualno preostale pokrivke da bi se taj prostor bolje ispitaio i dokumentovao i utvrdile okolnosti i radnje koje su izvršene i koje su predmet istrage. Prilikom forenzičkih istraga, to može značiti traženje tragova alata kojim je izvršeno kopanje na dnu ili na zidovima grobnice (koji mogu pokazati kako je grobnica napravljena), tragova stopala, vegetacije (koja može pomoći pri utvrđivanju godišnjeg doba u kojem je grobnica iskopana) i drugih materijalnih tragova te vrste, kao što su insekti (koji mogu pomoći da se utvrdi koliko vremena je proteklo od smrti).

Kada se arheolog uvjeri da su svi relevantni materijalni tragovi izuzeti, dokumentovani i zapakovani radi daljeg ispitivanja, prazno iskopano mjesto treba snimiti na video traku i fotografisati, a potom ponovo zatrpati zemljom. Arheolog zatim treba nadležnim organima da podnese potpuni i sveobuhvatni izvještaj.

Takođe treba napomenuti da je arheolog često u stanju da učini više nego što se od njega očekuje. Na primjer, ako je snabdjeven opremom i ako mu je dato dovoljno vremena, on može izvršiti elektronsko snimanje lokaliteta (pomoću "totalne stanice") i tako izraditi digitalne mape koje mogu poslužiti kao trajni i veoma precizni prikazi lokaliteta. Isto tako, sva zemlja koja je s određenog mjesta iskopana može se prosijati kako bi se otkrili, prikupili i pregledali svi, čak i veoma mali elementi koji mogu doprinijeti istrazi (kao što su male kosti ruke i stopala). Međutim, ti uslovi nisu uvijek prisutni i nisu apsolutno neophodni za dobru, potpunu i kontrolisanu forenzičku istragu.

Kada arheolog radi na terenu na kojem je prethodno izvršeno sondiranje, on bi trebalo da bude u stanju da otkrije kako prvobitni tako i sondirani prostor. Međutim, sasvim je opravdano pretpostaviti da je prilikom sondiranja možda narušen prvobitni prostor i da se zbog toga neki njegov dio možda neće moći otkriti.

Da bi se obezbijedilo najbolje i najpotpunije izuzimanje materijalnih tragova, veoma je važna odgovarajuća oprema. Za obimne projekte, neophodni su rovokopači poput JCB-ova, a na raspolaganju treba da budu i rovokopači s nenazubljenim kašikama pošto oni omogućuju veću kontrolu pri radu i pošto su manje destruktivni. Isto tako, ručne alatke poput motika, lopata i lopatica omogućavaju preciznije i opreznije iskopavanje.

Prilikom istrage na lokalitetu Z-C.VRH-1, korištena je gorepomenuta oprema. Osoblje Medunarodne komisije za nestala lica (dalje u tekstu: MKNL) izvršilo je pomoću totalne mjerne stanice "Sokkia" elektronsko snimanje istraženog terena i prikupljenih artefakata, tijela i dijelova tijela, kao i drugih konkretnih elemenata vezanih za istragu.¹ Ti snimci su veoma dragocjeni svakome ko je zainteresovan da vidi kakav je taj lokalitet bio u svakom trenutku tokom iskopavanja, kao i za sticanje potpunije predstave o različitim aspektima i karakteristikama terena.

Bosansku komisiju koja je vodila istragu ograničavalo je to što među njenim članovima nije bilo ni antropologa ni arheologa. Oni su, međutim, imali jednog patologa, dr. Vedu Tucu, koji je studirao ljudsku osteologiju i koji je onih dana kada je tamo bio obavljao posao arheologa.

Istragu je, između ostalog, ograničavalo to što je iskopavan veoma veliki objekt (grobница u vidu rova). Grobница je na neki mjestima bila duboka više od četiri metra. Prema riječima istražnog sudije nadležnog za ovaj lokalitet, radi lakšeg pristupa lokalitetu i odvodnjavanja u slučaju kiše planirano je da se, uporedo sa sve dubljim iskopavanjem, na svim zidovima naprave odvodni kanali. Moj prijedlog je bio da se odstrani najviše jedan od četiri zida. Taj prijedlog je najprije odbačen, ali je tokom daljnjeg iskopavanja ipak odabran. Stoga je vremenom rovokopačima odstranjen (tj. iskopan) zapadni zid grobnice do nivoa blizu dna, a za to vrijeme je taj zid pregledalo osoblje MKNL-a. Najniže tačke na zapadnom zidu, u sjevernom i južnom dijelu rova, uglavnom su ostavljene netaknute do otprilike 50 cm.

---

¹ Bosanski tim se najprije protivio elektronskom snimanju terena, plašeći se da bi za to bilo potrebno previše vremena, ali je na kraju pristao na parcijalno snimanje kada mu je pokazano da bi se na taj način došlo do izuzetno kvalitetnih podataka za buduću upotrebu, na primjer, u sudnici.

Radi drenaže grobnice, napravljen je još jedan rov, i to s druge strane zida. Taj rov je išao s druge strane zapadnog ruba grobnice, duž njene sjeverne polovine. Od grobnice do tog rova ručnim alatkama su iskopana dva manja drenažna jarka. Iz južne polovine grobnice voda je odstranjena kantama.

Na dva mjesta duž istočnog ruba grobnice rovokopačem su napravljene stepenice, kojima se od površine silazilo do trenutnog dna tj. do najnižeg nivoa iskopavanja. Te stepenice su menjane uporedo sa sve dubljim iskopavanjem.

Nekoliko lica, uključujući bageristu, mene i arheologe MKNL-a, predložilo je da, iz zdravstvenih i bezbjednosnih razloga, zidove treba smanjivati uporedo sa sve dubljim iskopavanjem. To u početku nije urađeno i visina zidova nije smanjena sve dok dijelovi zidova nisu počeli da se urušavaju u grobnicu. To znači da je na pojedinim mjestima bilo potrebno dva puta vršiti iskopavanje. Duž istočnog zida ostavljeno jedno mjesto široko nekoliko metara s kojeg se moglo vidjeti koliko je grobnica zaista duboka.

Za kopanje su korištena dva rovokopača. Jedan je bio gusjeničar s kašikom od 1,25 m koja nije bila nazubljena i mogao se okretati 360 stepeni. Za preciznije kopanje korištena je manja kašika širine 42 cm, koja je takode bila bez zuba. Korištena je i druga mašina, koja je pripadala MKNL-u. To je bila manja mašina tipa "Bobcat" s gusjenicama i kašikom veličine 1,30 m. I ta mašina je, po potrebi, koristila manju kašiku.

Dok je mašina kopala, obično je barem jedno lice pratilo kopanje i usmjeravalo bageristu, a drugo lice je "lovilo plijen" (tj. nastojalo da u iskopanoj zemlji prepozna relevantni dokazni materijal.)

Rezultati

Mene je, prije iskopavanja, istražitelj MKSJ-a g. Barney Kelly odveo da vidim dotični lokalitet. Na terenu koji je trebalo istražiti nije bilo drveća, već su na jednoj velikoj pravougaonoj površini rasle samo niska trava i male biljke. To područje je inače pokriveno gustom šumom. Paralelno sa šljunčanim putem protezao se jedan manji pravougaoni teren, dugačak otprilike 50 metara, na kojem je uočena drugačija vegetacija, konkretno paprat. Površina tog sumnjivog terena izgledala je neravna i prilično neprirodna, što znači da ga je narušila ljudska aktivnost, a činilo se i da je malo ulegnuta (tj. niža od površine okolnog tla).

/fotografija/

Neravna površina i neravnomjerna vegetacija ukazali su na mogućnost neovlaštenog prekopavanja zemljišta.

Na taj teren smo došli 28. jula 2003. godine radi iskopavanja. Teren je prethodno pregledan da bi se provjerilo da li na njemu ima mina, na šta su upućivala plitka ulegnuća u žutom blatnjavom površinskom sloju tla na cijeloj toj čistini.

Prije iskopavanja, članovi MKNL-a, bosanski patolog Vedo Tuco, istražni sudija i ja diskutovali smo o tome kako treba obaviti radove.

Bosanski radnici su s jednog mjesta kod južnog ruba terena sa sumnjivom vegetacijom, na kojem se pretpostavljalo da se nalazi masovna grobnica, uklonili nekoliko manjih stabala. Ja sam, prije nego što je u potrazi za pokazateljima

eventualne grobnice skinut površinski sloj, sasvim površno pješice pregledao mjesto gdje se možda nalazio rov, ali na površini nisam pronašao ništa što bi bilo od interesa.

Iskopavanja su dobro počela, prema standardnoj arheološkoj praksi, uz pomoć rovokopača kojim je, radi otkrivanja eventualnih pokazatelja grobnice, skinut površinski sloj tla od otprilike 30 cm. S radovima se počelo u sjeveroistočnom dijelu šljunčanog puta, pored makadamskog puta, i nastavilo prema zapadu i potom prema jugu, po cijelom terenu sa sumnjivom vegetacijom.

U sjeverozapadnom uglu čistine, primijećena su dva komada crne tvrde plastične cijevi različite dužine. Nije poznato kako je to na ovu lokaciju dospjelo. Bosanski kriminalistički tehničari su odlučili da te cijevi ne uzmu. Blizu sjevernog ruba s drvećem uočen je još jedan eventualni pokazatelj grobnice koji je bio linearnog oblika, širok oko 30 cm. Vjerovatno se radi o starom arheološkom objektu (npr. jarku) ili o prirodnom geološkom obilježju. Ja sam tokom iskopavanja pronašao dva komada obrađenog kremenca, što upućuje na pretpostavku to da su to područje u dalekoj prošlosti možda naseljavali ili su kroz njega prošli narodi čiji je tehnološki nivo bio obrada kamena.

Površinski sloj tla je bio mješovit, od pjeskovite žute gline do išarane crveno-žute pjeskovite ilovače. Dana 28. jula, oko 12:55 sati ispod sumnjive vegetacije pronađen je istočni rub jednog velikog objekta i bagerista je kopanje usmjerio prema tom tragu koji je zastavicama označila Fabiana Frascaroli iz MKNL-a. Rub tog objekta izgledao je nepravilan i to je bio prvi pokazatelj načina na koji je objekat napravljen.

 /fotografija/

Na ovoj fotografiji se vidi nepravilan istočni rub objekta označen narandžastim zastavicama. Ravnije tlo na lijevoj strani je neplodno, dok su na tlu na desnoj strani uočljivi znaci neovlaštenog prekopavanja.

Neplodno i neprekopavano tlo sastojalo se od svijetlosmeđe i žute pjeskovite ilovače srednje tvrdoće. Uočeno je da se pokrивka objekta sastoji od sasvim tvrde mješavine crvene, svijetlosive i žute gline.

Istog dana, oko 14:00 sati, otkriveni su tragovi prema kojima se vidjelo gdje je na tom terenu g. Murat Hurtić iz bosanske Komisije za nestala lica vršio sondiranje. Širina sondiranog dijela bila je 1,30 m, što odgovara širini kašike rovokopača MKNL-a za sondiranje potencijalnih nalazišta.

 /fotografija/

Na ovoj fotografiji se vide tragovi koji pokazuju gdje je, u potrazi za grobnicom, iskopan sondažni rov. Mistrija je okrenuta prema sjeveru i leži na zemlji u sondiranom dijelu terena. Lijevo i desno od sondiranog dijela vidi se narandžasto-žuto neplodno tlo. Uz neplodno tlo na desnoj strani nalazi se sjeverni rub pravougaonog objekta.

Kasnije tog popodneva, u nivou skinutog površinskog sloja pronađen je fragment ljudske lobanje. On je tada ostavljen *in situ*, ali je na kraju obilježen oznakom "001GBP" i izvađen. Do kraja dana otkriven je i zastavicama obilježen pravougaoni objekt koji se u osnovi protezao pravcem istok-zapad, što je odgovaralo neravnomjernoj površinskoj vegetaciji.

Iskopavanje tog objekta počelo je narednog dana, 29. jula, pri čemu su u iskopanoj zemlji otkriveni nisko drveće i dijelovi drveća (tj. grane i stabla). Na osnovu toga se moglo pretpostaviti da se na površini terena nalazilo drveće, koje je vjerovatno dospjelo na dno gomile iskopane zemlje kada je teren iskopavan kako bi se napravio dotični objekat. Prilikom ponovnog zatrpavanja objekta, ostaci drveća su vjerovatno vraćeni tamo gdje su iskopani i tako su se našli u gornjim slojevima, pri čemu za njihovo prekrivanje gotovo uopšte nije ostalo zemlje.

Dubljim kopanjem, počela se pojavljivati mjestimično siva i vlažnija pokrивka. To je bila prva indikacija da objekt možda sadrži tijela. Ubrzo nakon toga, uz istočni rub

objekta pronađeni su dijelovi ljudskih tijela, od kojih su mnogi bili skeletizovani, što je upućivalo na mogućnost da su tijela bacana u grobnicu s njenog istočnog ruba. To bi imalo smisla budući da je taj rub najbliži putu.

SLOJEVI POKRIVKE

Iako su metodologija iskopavanja i vremenska ograničenja donekle otežavali analizu ostataka pronađenih u grobnici, arheolozi MKNL-a i ja zaključili smo da se na tom lokalitetu nalazi do 21 različito mjesto gdje su stavljena tijela, zemlja i fizički artefakti koji su činili pokrivku grobnice. To znači da su u tu grobnicu tijela, zemlja i drugi fizički artefakti bacani 21 put i/ili uz upotrebu različitih kamiona (tj. bilo je 21 zasebnih "tura"). Na osnovu rezultata prvih iskopavanja, međutim, ne može se znati s koliko različitih mjesta potiču ti slojevi, odnosno tačno gdje i kada je njihovo stavljanje u grobnicu počelo i završilo se. Na stanje okolnog tla (npr., stepen vlažnosti, boju, itd.) takođe su uticali raspadajuća tijela i dijelovi tijela, što je definisanje slojeva pokrivke učinilo još složenijim zadatkom. Različitim slojevima pokrivke date su sljedeće oznake:

"1", "2", "3", "4", "5 istočno", "5 zapadno", "6 zapadno", "6/8", "7", "8 istočno", "8 zapadno", "9 istočno", "9 sjeverno", "9 zapadno", "ispod 9", "10", "11", "12", "14" i "ispod 14".

Premda se način na koji su ti slojevi pokrivke definisani može smatrati veoma pouzdanim, on je u suštini ipak subjektivne prirode. Tačan broj i dimenzije svakog sloja pokrivke vjerovatno se najbolje mogu utvrditi detaljnim pregledom digitalnih karti koje je MKNL izradio na osnovu podataka dobijenih elektronskim snimanjem terena, kao i na osnovu obrazaca za tijela koje sam ispunio i podataka iz izvještaja o obdukcijama.

Slojevi pokrivke su definisani na osnovu uočenih razlika u tlu, sličnosti i razlika uočenih između artefakata ili komada odjeće ili stanja tijela i dijelova tijela (npr., stepena raspadnutosti), kao i na osnovu samih tijela, dijelova tijela ili artefakata (npr.,

očigledne nagnutosti na određenu stranu). Tokom iskopavanja, utvrđivanje slojeva pokrivke olakšavali su vertikalni presjeci na kojima su se vidjele razlike u sastavu pokrivke. Isto tako, položaj i okrenutost tijela prema određenoj strani upućivali su na zasebne slojeve pokrivke i redoslijed kojim su nanošeni.

U ranoj fazi iskopavanja na Crnom Vrh, na određenim mjestima kod istočnog zida uočene su velike količine zemlje u kojoj su slojevi tijela bili razgraničeni. Tokom cijelog iskopavanja, položaji tijela, artefakti i slojevi pokrivke pomogli su pri utvrđivanju opšteg redoslijeda po kojem su, po svoj prilici, ti slojevi pravljani.

Ja ću, za potrebe ovog izvještaja, svoje zaključke zasnovati na onome što sam vidio i zabilježio prilikom iskopavanja i ekshumacija.

Odnos između slojeva pokrivke utvrđivan je na sjevernom rubu grobnice i na sredini njenog južnog ruba. Nije utvrđeno na koji način ili da li su se slojevi pokrivke ta dva glavna dijela grobnice preklapali ili dodirivali.

U sjevernom dijelu grobnice, prvi sloj pokrivke počinjao je, kako se pokazalo, od sjevernog ruba i njemu je data oznaka "12". Taj sloj karakterišu tijela koja su izgleda u grobnicu padala direktno sa sjevernog ruba. Za tijela i dijelove tijela koji su otkriveni na najnižim nivoima duž područja uz sjeverni rub konstatovano je da čine sloj pokrivke "ispod 9". Iznad njega nalazila su se tri sloja pokrivke koja su se prostirala od tri ruba i svakom od njih data je oznaka "9": po jedan od sjevernog, zapadnog i istočnog ruba. Pretpostavljalo se da postoji sloj pokrivke "13", ali se sada smatra da je to zapravo bio dio sloja pokrivke "9 istočno". Konstatovano je da ono što je izgledalo kao manja hrpa nabacanih tijela, označeno kao sloj pokrivke "7", leži iznad sloja od devet tijela, na najvišim nivoima grobnice, i to je, po svoj prilici, bila posljednja hrpa bačena u sjevernu polovinu grobnice.

Na najnižim nivoima, južno od sloja pokrivke "ispod 9" nalazio se dio grobnice kojem je data oznaka "ispod 14". Taj sloj pokrivke je, kako se pokazalo, sadržavao oko desetak skupina ljudskih ostataka.

Tijela iznad tih ostataka, u sloju pokrivke "14", razlikovala su se od drugih po tome što su bila prilično kompletna i/ili uglavnom pokrivena mekim tkivom. U obrascima za tijela za jedan broj tijela je zabilježeno da pripadaju sloju pokrivke "8" (koji se nalazio iznad sloja pokrivke "14") ekshumiranom u periodu od 8. do 12. septembra. Međutim, kasnije je na osnovu kompletnosti skupine ostataka i prisustva mekog tkiva zaključeno da su ta tijela pripadala sloju pokrivke "14". Činjenica da su te skupine ostataka, kada su pronađene, bile relativno zbijene (tj. bez mnogo zemlje između njih), kompletne i s mekim tkivom, nedvosmisleno upućuje na zaključak da je ovo bila njihova primarna grobnica. Po tome se taj sloj pokrivke i ta tijela razlikuju od mnogih drugih otkrivenih u grobnici, po svemu sudeći, donesenih iz neke druge primarne grobnice. Procijenjeno je da se u sloju pokrivke "14" nalazi oko 50 tijela.

Iznad sloja pokrivke "9" nalazio se sloj pokrivke "8 istočno". Tijela su zatim bacana s druge strane grobnice i taj sloj, kojem je data oznaka "8 zapadno" preklapao se sa slojem pokrivke "8 istočno". Iz sloja pokrivke "8 zapadno" izvađeno je nekoliko skupina ostataka u crnimh vrećama za tijela koje su bile označene bijelim slovima.² Pokazalo se da sloj pokrivke "8 istočno" u južnom dijelu grobnice jednim dijelom leži ispod drugog sloja pokrivke, "6/8". Taj sloj nije bio jasno definisan i možda je bio samo dio sloja pokrivke "6 istočno", "6 zapadno" ili oba ta sloja.

U središnjem dijelu grobnice uočeno je da je sloj pokrivke "6 istočno" bačen prije sloja pokrivke "6 zapadno", koji se prostirao od zapadne strane grobnice. Konstatovano je da tijela ekshumirana južno od sloja pokrivke "6" čine sloj pokrivke "5", a u pojedinim slučajevima je u obrascu za tijela unesen i podatak o njihovom položaju u odnosu na istočni ili zapadni zid. Zaključeno je da su na tom mjestu bačene dvije hrpe posmrtnih ostataka, jedna s istočne, a druga sa zapadne strane. Uočeno je da tijela i s njima povezani materijalni tragovi iz sloja pokrivke "5 istočno" leže iznad sloja pokrivke "6 istočno", što upućuje na pretpostavku da su ta tijela i dokazni materijal tamo dospjeli kasnije.

---

² Te crne vreće za tijela uglavnom su imale drške, bijele natpise (vjerovatno zaštitni znak proizvođača: ZOV(R)) i providni "prozor". Takve vreće su registrovane i na drugim lokacijama u Bosni i Hercegovini na kojima je izvršeno tajno zakopavanje i njih je navodno koristila Jugoslovenska narodna armija (JNA).

Ljudski ostaci iz sloja pokrivke "1" bačeni su u grobnicu s njenog istočnog ruba. Ustanovljeno je da se taj sloj preklapa s južnim krajem sloja pokrivke "5 istočno". Iznad sloja pokrivke "1" nalazio se jedan sasvim mali sloj s tijelima i dijelovima tijela kojem je data oznaka "3".

Uočeno je da je sloj pokrivke "1" nagnut prema zapadu i jugu i moguće je da se preklapao sa slojem pokrivke "4", koji vjerovatno predstavlja prvu hrpu bačenu u južnu polovinu grobnice s njenog istočnog ruba. Konstatovano je da se sloj pokrivke "4" kod podnožja spušta prema jugu, gotovo do južnog ruba. Međutim, razlike između slojeva pokrivke "1" i "4" bile su tanane. Oba sloja pokrivke sastojala su se od tijela i sličnih materijalnih tragova (vidi niže), po čemu se moglo pretpostaviti da ta tijela i materijalni tragovi zapravo pripadaju istom sloju pokrivke. Druga mogućnost bi bila da su ta tijela i materijalni tragovi doneseni iz iste primarne grobnice.

Sloj pokrivke "11" preklapao se u južnom dijelu grobnice sa slojem pokrivke "4", a sloj pokrivke "10" je djelimično ležao iznad sloja pokrivke "11". Konačno, konstatovano je da je sloj pokrivke "2" bačen s ruba jugoistočnog ugla grobnice, zbog čega se naglo spušta prema zapadu, preko dijelova slojeva pokrivke "10" i "4".

 /fotografija/

Na ovoj fotografiji se vide različiti slojevi pokrivke, s lijeva na desno: "4", "11" (s daskama od sanduka), "10" i "2". Narandžaste strelice pokazuju liniju vegetacije prema kojoj se može pretpostaviti granica između materijala u slojevima pokrivke "4" i "11".

U narednom dijelu posvećenom rezultatima biće riječi o sadržaju ovog objekta, masovne grobnice, prema **vrsti** pronađenog dokaznog materijala. Prvu kategoriju čine tijela i dijelovi tijela. Treba napomenuti da je prilikom označavanja prikupljenih tijela i artefakata slovom označavana vrsta dokaznog materijala. Slovom "B" (npr. 276B) označavano je sasvim ili uglavnom kompletno tijelo (bez obzira na stepen raspadnutosti). Slovo "A" je značilo da se radi o artefaktu, što je obično bio fizički predmet, kao što je dio sanduka ili zrno metka. Oznakom "BP" označavan je neki konkretni dio tijela, a oznakom "GBP" opšti dio tijela. Konkretni dio tijela je obično bio neki uzglobljeni dio tijela, na primjer noga i stopalo, dok je opšti dio tijela mogao biti samo jedno stopalo ili jedna kost. Međutim, povlačenje razlike između konkretnih dijelova tijela i opštih dijelova tijela bilo je subjektivno i ponekad je bilo nejasno kako neki dio tijela treba označiti.

TIJELA I DIJELOVI TIJELA:

Do jednog od prvih neslaganja u vezi s iskopavanjem došlo je kada je Murat Hurtić odlučio da se rov kopa duž sjevernog ruba zapadnog zida masovne grobnice. Na taj način, ne samo što bi bio bespotrebno uništen dio prvobitnog prostora ovog objekta, već bi i sadržaj grobnice (npr. tijela ili dijelovi tijela) bio izložen mogućoj aktivnosti strvinara ili urušavanju (zbog toga što zid ne bi više bio potpora sadržaju grobnice). Ja sam istražnom sudiji objasnio da bi posljedica takvog urušavanja bila razglobljavanje kompletnih tijela i dijelova tijela. To bi otežalo identifikaciju tijela ili bi za posljedicu imalo nemogućnost povezivanja dijelova istog tijela, što bi otežalo ili bi na drugi način negativno uticalo na analizu i identifikaciju ostataka i njihovo kasnije vraćanje porodicama radi primjerene sahrane. Sudija se konsultovao s g. Hurtićem, koji je

rekao da želi da pronade dno grobnice. Ubrzo nakon toga članovi MKNL-a, dr. Vedo Tuco i ja potrudili smo se da spriječimo urušavanje sadržaja grobnice tako što smo uz sjeverozapadni rub grobnice, gdje je uklonjen zid, postavili drvene podupirače. To se uglavnom pokazalo efikasnim načinom spriječavanja problema vezanih za uklanjanje zida na tom mjestu, premda je, da bi se spriječilo urušavanje, na to mjesto bilo potrebno neprekidno paziti, a kada bi neka kost ispala, nju bi što je moguće prije ponovo povezali, ako je to bilo moguće.

"Obrasci za tijela" su ispunjeni za gotovo sva tijela ekshumirana iz grobnice na Crnom Vrh. U te obrasce upisani su podaci kao što su stepen raspadnutosti tijela, dali je tijelo elektronski pregledano i/ili fotografisano, zatim položaj tijela i udova, opis odjeće ili povezanih artefakata i sloj pokrivke u kojem je dotično tijelo pronađeno. Ukupni broj ekshumiranih kompletnih tijela bio je nešto manji od 500. Takođe je pronađeno na stotine konkretnih i opštih dijelova tijela. Za tačne brojeve treba pregledati evidenciju koju je vodila Amanda Reddick, fotograf MKSJ-a na lokalitetu (npr., dnevnik lokaliteta). Isto tako, obdukcijom svih pronađenih ljudskih ostataka doći će se do najmanjeg broja osoba (dalje u tekstu: NBO), koji će pokazati koliko je tijela, kompletnih ili nekompletnih, izvađeno iz grobnice. Gotovo je izvjesno da će taj broj biti veći od 500.

Stanje raspadnutosti ostataka variralo je od skeletizovanih do gotovo 'netaknutih' (npr., na ostacima iz jedne skupine vidjele su se pore na koži). Stepenn raspadnutosti zavisi od nekoliko faktora, u koje spadaju izloženost tijela zraku na otvorenom prostoru nakon smrti, temperatura zraka i tla, zatim meteorološki faktori, kao što su padavine, te dubina na kojoj su ostaci zakopani, aktivnost strvinara i vrsta odjeće na tijelu. Na barem jednom tijelu su primijećene lutke muha, što upućuje na pretpostavku da je ono nakon smrti bilo izloženo zraku na otvorenom prostoru, što je omogućilo da na njemu muhe izlijegu jaja koja su kasnija sazrela, a muhe napustile tijelo.

Opšte uzev, stanje ljudskih ostataka i količina zemlje oko i između tijela i dijelova tijela upućivali su na pretpostavku da su ta tijela najprije zakopana na nekom drugom mjestu, zatim iskopana rovokopačima (pri čemu je došlo do razglobljavanja tijela) i ponovo zakopana na Crnom Vrh. Najočigledniji izuzetak bili su, kako je gore

navedeno, ostaci iz sloja pokrivke "14", koji su bili prilično kompletni i uglavnom prekriveni mekim tkivom. Po tome se moglo zaključiti da je za te ostatke Crni Vrh vjerovatno bio primarna grobnica. ***Stoga je grobnica Z-C.VRH-1 sadržavala tijela i dijelove tijela s različitih mjesta i bila je kako primarna tako i sekundarna.***

Među stotinama dijelova tijela sakupljenih na lokalitetu Crni Vrh, nekoliko ih je od posebnog interesa.

Ekshumirano je mnogo kostiju mladih ljudi, uglavnom iz sloja pokrivke "2" u jugoistočnom uglu grobnice. Među njima se nalazio femur jednog djeteta na kojem su bili metalni klinovi i žica, što su znaci hirurškog zahvata. To bi moglo biti veoma korisno za identifikaciju te skupine ostataka i drugih lica čiji su ostaci pronađeni u istom sloju pokrivke. Isto tako, uočeno je puno nesraslih kostiju, uključujući karlično-butne kosti (kosti kuka, od kojih je jedna skupina vjerovatno pripadala djetetu mlađem od 10 godina) i druge nesrasle kosti (srastanje kostiju je prirodni proces koji se odvija uporedo sa starenjem i kod svih kostiju se obično završava oko 32. godine starosti). U tom istom sloju pokrivke, među kostima trupa jedne mlade osobe, 708BP, nalazio se fragment lobanje na kojem su bili uočljivi znaci strijelne rane, po čemu se moglo zaključiti da je dotična mlada osoba bila ustrijeljena u glavu. Iako za najpouzdanije podatke treba pregledati izvještaje o obdukcijama, na osnovu onoga što je tokom iskopavanja i ekshumacija uočeno i zabilježeno može se sa priličnom sigurnošću reći da su u jugoistočnom uglu grobnice na Crnom Vrh pronađeni ostaci od nekoliko djece.

/fotografija/

Na ovoj fotografiji sloja pokrivke "2" vidi se femur (nožna kost) jednog djeteta s hirurškim zavrtnjima i žicom, što će biti veoma korisno za identifikaciju.

Ponekad bi se pokazalo da je antropolog MKNL-a Eva Klonowski pogriješila, što je rede bio slučaj s bosanskim patologom dr. Vedom Tucom, zbog toga što su oni, po svemu sudeći, radili u žurbi. Primjer za to je obilježavanje dva zasebna dijela tijela: 109BP, lobanja i gornji dio trupa, i 111BP, donji dio trupa i nožne kosti iz sloja pokrivke "7". Ja sam s antropolozima MKNL-a razgovarao o mogućnosti da ta dva dijela tijela potiču od istog tijela i Eva se na kraju složila da oni pripadaju istom tijelu. Stoga su ta dva dijela tijela ponovno povezivana. Takođe je moguće da 439BP - lobanja, lopatica i gornji dio kičme – pripada istoj skupini ostataka kao i 435BP, a svi ti ostaci potiču iz istog dijela sloja pokrivke "6". Ti dijelovi tijela su 26. avgusta sakupljeni odvojeno, ali će oni jedino prilikom obdukcije eventualno biti povezani, ako to uopšte bude moguće. Ponovno povezivanje drugih dijelova tijela možda nije bilo moguće, premda treba napomenuti da će se u ovom kontekstu, u kojem su tijela veoma izmiješana i razglobljena, čak i uz najopreznija iskopavanja i ekshumacije potkrasti manje greške ili možda neće biti moguće povezati sve dijelove tijela koji su nekada činili isto tijelo. Uprkos mogućoj nepovezanosti dijelova tijela iz istih skupina ostataka, to ne treba da utiče na izračunavanje najmanjeg broja osoba ekshumiranih iz grobnice Z-C.VRH-1. Podaci dobijeni elektronskim putem i obdukcijom nalazi mogu pomoći prilikom povezivanja dijelova tijela izvađenih na određenim mjestima ili iz određenih slojeva pokrivke u grobnici na Crnom Vrh.

Uočeno je da su drugi dijelovi tijela i tijela skeletizovani, ali uzglobljeni. Po tome se moglo zaključiti da su se ti dijelovi tijela i tijela raspali na Crnom Vrh, za razliku od drugih tijela koja su uglavnom bila prekrivena mekim tkivom. To je značajno zbog toga što upućuje na zaključak da su ta tijela nakon smrti bila izložena zraku na otvorenom prostoru, a onda plitko zakopana, ili i jedno i drugo, nakon čega je počeo proces raspadanja, te da su bila netaknuta dok nisu zakopana na Crnom Vrh. Da su tijela ili dijelovi tijela skeletizovani prije nego što su zakopani na Crnom Vrh, oni ne bi ostali uzglobljeni nakon zakopavanja na tom lokalitetu. To se moglo dogoditi zbog toga što su tijela nakon smrti neko vrijeme ostavljena nezakopana, možda tokom zime kada su se tijela mogla mumificirati, pri čemu bi uglavnom ostale samo kosti i koža na kostima. Nakon što su tijela zakopana na Crnom Vrh, insekti i bakterije u tlu su, prema tome, prouzrokovali raspadanje kože, tako da je ostala samo kost. Druga mogućnost je da je raspadanje počelo u primarnoj grobnici, da se ubrzalo kada su

tijela odatle ekshumirana i da se nastavilo još brže kada su tijela na Crnom Vrh u ponovo zakopana nakon što su sasvim ili djelimično bila izložena zraku i aktivnosti insekata.

S druge strane, neki dijelovi tijela, kao na primjer 234BP – pelvis i obje noge – bili su donekle prekriveni mekim tkivom. To je upućivalo na zaključak da je dotično tijelo djelimično nasilno razglobljeno prije nego što je zakopano na Crnom Vrh u. To bi išlo u prilog pretpostavci da su tijela prethodno zakopana na drugom mjestu, a potom ekshumirana pomoću velikih rovokopača.

Iz cijele grobnice je iz raznih slojeva pokrivke takode sakupljeno puno lobanja koje su bile ili odvojene ili povezane s kičmenim pršljenovima (npr. kostima vrata). One će olakšati procjenu najmanjeg broja osoba čiji su ostaci izvađeni iz te grobnice.

Na jednoj lobanji, 145BP, vidjeli su se tragovi hirurškog zahvata na mozgu koji su na desnoj parijetalnoj kosti donekle zaliječeni. Dio tijela 354BP iz sloja pokrivke "9" bio je gornji dio trupa, a na sternumu (grudnoj kosti) mogli su se vidjeti tragovi hirurškog zahvata u vidu žice i zaliječene kosti na desnoj strani dolje. Na nekim lobanjama, spojenim s tijelima ili odvojenim od tijela, vidjeli su se tragovi stomatoloških zahvata. Na glavi femura (gornjem dijelu bedrene kosti) 608BP, izvađenog iz sloja "8", mogli su se vidjeti tragovi zaliječene teške frakture ili deformacije. Na jednoj lobanji, 610BP, izvađenoj iz sjevernog sloja pokrivke "1", vidjeli su se treći molari i djelimično iznikli drugi mandibularni molar. Po tome se može zaključiti da je dotično lice u vrijeme smrti bilo staro otprilike između 6 i 12 godina. Sve to bi sigurno moglo pomoći pri identifikaciji lica i gotovo je izvjesno da će se prilikom obdukcija otkriti slične jedinstvene karakteristike lica.

Jedan posmrtni ostatak za koji se prvobitno mislilo da je nekompletan i kojem je data oznaka 789BP pronađen je zajedno s gornjim dijelom tijela u ostacima vreće od konopa. Sve to nalazilo se u jednoj crnoj vreći za tijela. Po tome se može zaključiti da je dato lice najprije stavljeno u običnu vreću, a potom u vreću za tijelo. Nije jasno iz kog razloga je to učinjeno budući da je mnogo tijela pronađeno u vrećama za tijela ili običnim vrećama, a ne i u jednim i u drugim. Možda je stanje tih ostataka navelo lice

koje ih je odlagalo da ih stavi u vreću za tijela pošto se na taj način tijelo može cjelovitije odložiti.

U sloju pokrivke "1" pronađeno je tijelo 226B s nožnom protezom pri čemu su u fragmentima tibije i fibule (kosti potkoljenice) sačuvani komadi žice i šarafi, kao i odjeća. Kosti potkoljenice i proteza upućivali su na zaključak da je dotično lice pretrpjelo tešku ozlijeđenu noge, koja je hirurški liječena. Na kostima je bilo određenih znakova zaliječenja. Ti ostaci pronađeni su u zemlji kod ostataka nosila i sasvim je moguće da je to lice prenošeno na tim nosilima. To upućuje na zaključak da je to lice, kada je umrlo ili ubijeno, bilo u tranzitu. Međutim, veoma je sumnjivo to što su nosila zakopana s tijelom i ide u prilog pretpostavci da je to lice ubijeno i da su njegovi ostaci zakopani u tajnosti. Uz tijelo je pronađena lična karta na ime lica **SMAJLOVIĆ ŠUKRIJE, iz Zalužja, Bratunac, rođenog 3.3.1945.** Zajedno s tijelom je izvađen i ručni sat, iako je taj sat možda bio na tijelu koje je ležalo ispod 226B.

Jedno tijelo, 092B, iz sloja pokrivke "8", pronađeno je zamotano u ceradu. Radilo se izgleda o vrsti cerade kojom se pokrivaju kamioni. Moguće je da je za transportovanje tijela do te grobnice korišten pokriveni kamion i da je cerada u nju bačena zajedno s tijelima.

FIZIČKI ARTEFAKTI

Lični dokumenti:

Iako su veći dio sadržaja grobnice činile nekompletne ili kompletne skupine ljudskih ostataka, u grobnici se također nalazilo puno fizičkih artefakata. Ti predmeti, prirodni ili vještački (tj. napravljeni ljudskom rukom), mogu znatno olakšati utvrđivanje debljine i veličine slojeva pokrivke u grobnici, kao i mjesta s kojeg posmrtni ostaci potiču.

Među značajnijim vrstama predmeta pronađenim na Crnom Vrh u nalazile su se lične karte i drugi dokumenti. I ovog puta za najkompletnije podatke treba pregledati

dokumentaciju bosanskog kriminalističkog tehničara i fotografa MKSJ-a (dnevnici o istrazi na licu mjesta i foto evidencija). Pored toga, prilikom obdukcija će možda biti pronađeni dodatni lični dokumenti.

Ponekad su lični dokumenti pronađeni u odjeći na samim ljudskim ostacima ili dijelovima tijela iz određenih skupina. Lične karte su pronađene zasebno u zemlji ili odjeći koja nije bila na samom tijelu ili dijelu tijela. Među tim identifikacionim predmetima nalazili su se sljedeći:

- ⇒ 53A, žuti papir u plastičnim koricama, po svojoj prilici zdravstvena knjižica na ime: **Šabanović, Mevludin, sin Murije** (ili "Murija", kako je naveo prevodilac MKSJ-a Darko; 'Murije' je uzeto iz bilješki bosanskog kriminalističkog tehničara Ante).
- ⇒ jedan ručni sat izvađen iz sloja pokrivke "7" s gravurom prema kojoj se može zaključiti da je poklonjen nekom licu povodom deset godina njegovog rada u nekoj metaloprerađivačkoj fabrici u Zvorniku.
- ⇒ 196A, sloj pokrivke "3", izvod iz banke pronađen zajedno s jednom košuljom, na ime: **MAHMUJTOVIĆ**/kao u originalu/ **FADIL, iz MAHMUTOVIĆA, ZVORNIK**
- ⇒ 274A, u sloju pokrivke "5", pri dnu i kod zapadnog zida, pronađen zajedno s jaknom, novčanik s ličnom kartom **HASE ČOLIĆA iz Petkovaca**
- ⇒ 379B, kod lijeve šake, lična karta **BOŠNJAKOVIĆ Nijaza, sina Agana** (neka od slova su pretpostavka kriminalističkog tehničara pošto je prevodilac MKSJ-a, Darko, rekao da ne može da pročita sva slova imena. Datum rođenja se jasno vidio: 12.07.1959. godine. Mjesto rođenja je bilo Kučić Kula, Zvornik. Šifra koja se sastojala od crvenih slova/brojeva pri dnu počinjala je sa: **BH0412**

⇒ 432GBP, lijevi humerus (kost gornje nadlaktice), klavikula (ključnjača, djelimično nesrasla, što upućuje na zaključak da je riječ o licu mladem od 31 godine, fragmenti odjeće (komad spužve, moguće materijal za futrovanje) i korice za čuvanje dokumenata sa sljedećim podacima:

⇒ **Ime: Šemsudin AHMETOVIĆ, sin Muharema.**

Datum rođenja: 4.4.1968.

Mjesto rođenja: Loznica, Srbija

Matični broj: 0404968183927

Prebivalište: Skočić, Zvornik

U tom novčaniku se takođe nalazila potvrda da dotično lice posjeduje 19 dionica preduzeća "RAPID" u Srbiji.³

⇒ Zajedno sa 461B, jugoslovenske novčanice

- potvrda, registrovan u Tuzli kao izbjeglica iz Zvornika, od 12.4.1992. do 5.4.1992., ime: **Emir OMEROVIĆ**

Šifra – 170397618 ... iz rodnog lista (SFRJBiH)

⇒ 615A, iz sloja pokrivke "1", sjeverno:

Pored odjeće pronađeni su korice za čuvanje dokumenata, plastični češalj, kalkulator, nekoliko kompleta ključeva i kašika za cipele. Radilo se o sljedećim dokumentima:

Vozačka dozvola s fotografijom mlade žene (tekst se uopšte nije mogao razaznati);

Još jedna vozačka dozvola na ime **Muradifa OMEROVIĆA, rođenog 6.9.1948. u Vrkoviću.** Na dozvoli je takođe pisalo: Banja Koviljača, SUP Loznica;

Saobraćajna dozvola – ZV 56-92, auto je registrovan 18.07.1984. u Zvorniku na ime Muradifa Omerovića, ulica Zelengorska 27/A, Zvornik. Marka auta: 125PZ, serijski broj: 4603;

---

³ Prema riječima Murata Hurtića iz bosanske Komisije za nestala lica, to lice je nestalo 26. juna 1992. godine.

Jedan dokument, račun, preduzeća "UZOR", na kojem je pisalo ime "Mustafa".

⇒ 756B, u odjeći je nađen novčanik s plastificiranom ličnom kartom s brojem 1178/67. Nismo znali o kakvoj se kartici radi.

Prema podacima iz tih ličnih karti i drugih dokumenata može se zaključiti da je grobnica sadržavala ostatke ljudi iz zborničke opštine za koje se može pretpostaviti da su nestali 1992. godine.

ARTEFAKTI VEZANI ZA GROBNICU ILI GROBLJE:

Među drugim iskopanim fizičkim artefaktima nalazili su se artefakti vezani za grobnice. To su bili komadi kovčega, "džamtahte"⁴ i zeleno ofarbane muslimanske oznake za glavu i stopala (daske koje se stavljaju na zapadnom [glava] ili istočnom [stopala] kraju novog groba, prije nego što se na njihovo mjesto stavi nadgrobna ploča).

U pokrivci grobnice pronađene su daske od kovčega, mnoge u sloju pokrivke "11", ali i u slojevima pokrivke "4", "5", "6" i "6/8". Pokazalo se da daske koje su pronađene u sloju pokrivke "11" pripadaju kovčezima različitih vrsta: jedna vrsta kovčega je bila ofarbana tamnosmeđom farbom i imala je plastične rubove i drške, a druga je bila jednostavnija i tradicionalnijeg stila. Takođe je pronađen komad debele daske od iverice. Takve daske se često koriste za dno kovčega. Komadi zeleno ofarbanih dasaka nađeni su u slojevima pokrivke "5" i "6", kod sredine (po cijeloj dužini) grobnice. Tu boju Muslimani često koriste. Ja sam ovlaš pregledao predmete iz sloja pokrivke "6 zapadno", među kojima je bio predmet 391A, i izgledalo je da se oni međusobno uklapaju i da po dimenzijama odgovaraju kovčegu, koji je mogao biti dugačak oko 1,90 m. Uprkos tome, članovi bosanske Komisije za nestala lica smatrali su da nema smisla skupljati sve komade kovčega i skupili su samo neke. Među tim prikupljenim komadima bili su 421A, 465A, 604A i 771A.

⁴ "Džamtahta" je naziv za teške, velike, daske kojima se tijelo pokriva pod uglom od 45% kada se tijelo sahranjuje u kovčegu bez poklopca, ili *tabutu*, u skladu s muslimanskim običajem. Tim daskama se, prilikom sahrane, spriječava da zemlja padne na tijelo.

 /fotografija/

Na ovoj fotografiji se, u sloju pokrivke "11", vide daske kovčega pomiješane sa zemljom i skeletizovanim dijelovima tijela.

Pojedine daske, koje su predstavljale dijelove vjerovatno nekoliko "džamtahti", bile su dužine 125 do 134 cm, širine 18,5 do 25 cm i debljine 4,5 do 7 cm. Te daske su se podudarale po obliku i dimenzijama i imale su zakošene krajeve koji su, u zakonitim grobovima, omogućavali da daske stoje pod uglom od 45 stepeni iznad kovčega. Te daske su uglavnom pronađene u slojevima pokrivke "4" i "5". To što su na Crnom Vrh u ti predmeti pronađeni u grupi nije iznenađujuće pošto su oni morali biti zajedno i u primarnim grobnicama, što karakteriše zakonite sahrane, i vjerovatno su do Z-C.VRH-1 transportovani zajedno s materijalom iz tajnih grobnica.

Tokom iskopavanja na Crnom Vrh u pronaden je još jedan predmet. Radilo se o muslimanskom nadgrobnom spomeniku s armaturom (607A), koji je izvađen iz sjevernog sloja pokrivke "1". To se podudara s drugim dokaznim materijalom vezanim za grobnicu uočenim u primarnim grobnicama na groblju iz kojih su tijela protivzakonito iskopana (npr. Z-KAZ, Z-SAH) i gdje su nadgobni spomenici porušeni, pomjereni ili zakopani bilo prilikom kopanja tajnih grobnica bilo prilikom uklanjanja tijela iz tih grobnica.

 /fotografija/

U pokrivci grobnice

*pronađen je jedan
muslimanski
nadgrobni
spomenik.*

Zelena ofarbane drvene oznake za glavu i stopala, koje se koriste u zakonitim muslimanskim sahranama, takođe su pronađene u nekoliko slojeva pokrivke, uključujući "6" (447A), "8" (316A) i "6" ili "6/8" (420A). To je značajno jer upućuje na zaključak da su tajne aktivnosti usledile relativno brzo nakon zakonitih sahrana. Koliko mi je poznato, te drvene oznake nakon sahrane stoje i do dvije godine, premda ponekad i mnogo kraće, prije nego što se zamijene kamenim oznakama. Stoga, na području na kojem se nalazi groblje s kojeg ti predmeti potiču možda ima lokalnih stanovnika koji su bili očevici odnošenja tih predmeta i, vjerovatno, tijela iz tajnih grobnica do grobnice na Crnom Vrh.

Nekoliko glatkih, 'obrađenih' kamenova primijećeno je u pokrivci grobnice na lokalitetu Z-C.VRH, u slojevima "5" i "6", i uzet je barem jedan od njih. Veoma je značajno to što je pronađen i uzet kamen koji je obilježen oznakom "Z-C.VRH/691A". Radilo se o nadgrobnom spomeniku sa sljedećim urezanim natpisom:

MEHRUMA
ŠAHBEGOVIĆ
HABIBA R. 1902
GOD. U. 1980

To je nadgrobni spomenik, ili nadgrobna ploča, s grobnice u Šahbegovićima.

Pronađeni artefakti vezani za ovu grobnicu jasno upućuju na mjesto s kojeg tijela potiču: groblje ili groblja. Pretpostavlja se da su mnoga ili većina tijela ekshumiranih na Crnom Vrh nekada bila sahranjena na nekom drugom mjestu, a potom ekshumirana (odnosno protivzakonito iskopana) uz pomoć rovokopača (vidi objašnjenje dalje u tekstu) i nakon toga ponovo zakopana na ovoj lokaciji. Nije iznenađujuće što je prilikom masovnog sahranjivanja na postojećim grobljima i protivzakonitog iskopavanja tih tijela prekopano nekoliko zakonitih grobnica, pri čemu su zajedno s tajno sahranjenim tijelima s jednog ili više grobalja odneseni

kovčezi, "džamtahte", nadgrobni spomenici i drugi predmeti vezani za grobnicu i ponovo zakopani na Crnom Vrh.

Više komada slojnog drveta, za koje se pretpostavlja da su loše napravljene oznake za glavu, po svoj prilici je bilo zabijeno u zemlju na mjestu ili mjestima gdje su posmrtni ostaci prvobitno zakopani u svrhu obilježavanja tih mjesta, a potom pomjereno prilikom odstranjivanja tijela, pri čemu je nekoliko njih zajedno s tijelima premješteno na lokalitet Z-C.VRH-1. Brojevi na tim oznakama upućuju na zaključak da je na primarnom lokalitetu moglo biti sahranjeno čak 200 tijela, od kojih su većina ili sva potom donesena na ovaj sekundarni lokalitet. Na nekim grobnim oznakama primijećene su metalne pločice s brojevima: "15", "104", "189" i "200". Na groblju u Šahbegovićima (Z-SAH), u zborničkoj opštini, otkrivena je ista vrsta oznaka grobova, iz kojih su tijela protivzakonito iskopana, a neke oznake su izvadene.

U sloju pokrivke "ispod 9" pronađen je jedan komad slojnog drveta. Na osnovu toga se može pretpostaviti da je materijal iz grobnice Z-SAH odložen prije primarnog zakopavanja tijela na tom lokalitetu (sloj pokrivke "14"). Materijal iz Z-SAH takođe je otkriven u pokrивci iz primarnih grobnica. To upućuje na zaključak da je na Crni Vrh istovremeno donesen materijal (tj. tijela i s njima povezani artefakti) s više mjesta da bi bio zakopan u tamošnjoj grobnici. To pomaže pri utvrđivanju obima operacije zakopavanja, kao i razmjera koordiniranog napora koji je vjerovatno iziskivala takva operacija.

/fotografija/

Komadi slojnog drveta, koji predstavljaju provizorne grobne oznake, pronađeni su kako u pokrивci grobnice na lokalitetu Z-C.VRH-1 tako i u pokrивci masovnih grobnica iz kojih su tijela protivzakonito iskopana, na groblju u

*obližnjem naselju
Šahbegovići (Z-SAH).*

*Sasvim je moguće da
mnogi ostaci na Crnom
Vrhu potiču s lokaliteta
Z-SAH, gdje se
vjerovatno nalazila
primarna grobnica.*

Među artefaktima pronađenim i izvađenim iz grobnice na lokalitetu Z-C.VRH nalazili su se i komadi ograde koja je bila napravljena od drveta, bodljikave žice i betona. Takođe je uočeno da je polomljena drvena oграда s bodljikavom žicom na lokalitetu Z-SAH (vidi izvještaj o iskopavanju na tom lokalitetu koji sam ja napisao).

/fotografija/

Stub od drvene ograde spojen s letvom od ograde i bodljikavom žicom koji je pronađen u izmiješanom materijalu sloja pokrivke "8". Slični materijalni tragovi pronađeni su u zemlji na lokalitetu Z-SAH.

Takođe su pronađeni dijelovi druge vrste ograde, ograde s betonskim stubovima. Iz sjeverne polovine grobnice su iskopane osnove dva stuba ograde, kao i nekoliko fragmenata betonskih stubova. Smatra se da i ti stubovi potiču iz primarne grobnice i da su s tijelima premješteni na Crni Vrh.

BALISTIČKI DOKAZNI MATERIJAL:

U grobnici Z-C.VRH pronađeno je puno zrna od metaka direktno povezanih s tijelima i dijelovima tijela, ali je u pokrивci grobnice pronađeno i slobodnih zrna metaka koja se nisu mogla povezati s pojedinačnim tijelima.

Iz većine slojeva sakupljeno je, bez upotrebe detektora metala i sita, dvadesetak zrna od metaka, od kojih je jedno bilo zrno metka pištolja. Sasvim je moguće da prilikom iskopavanja jedan broj zrna nije otkriven, posebno ako se ima u vidu da je za uklanjanje sadržaja grobnice često korišten veliki rovokopač. Takođe je pronađeno

desetak čahura, uglavnom od mitraljeza (7,62 mm), kao i nekoliko krhotina bakrenih košuljica metaka. Većina tih artefakata poticala je od mitraljeza. Potpune i konkretne podatke o tom dokaznom materijalu treba potražiti u izvještajima lica zaduženih za pregledanje tih artefakata, uključujući izvještaje lica zadužena za prikupljanje fizičkog dokaznog materijala, bosanskih kriminalističkih tehničara.

ODJEĆA I OSTALI TEKSTILNI DOKAZNI MATERIJAL:

Odjeća na tijelima ekshumiranih na Crnom Vrhju sažeto je opisivana na licu mjesta i podaci o njoj su obično unošeni "obrasce za tijela". Podrobniji pregled te odjeće treba izvršiti tokom obdukcija, te treba proučiti izvještaje o obdukcijama koji se na to odnose. Od posebnog interesa bila je odjeća koja se nalazila uglavnom u jugoistočnom uglu grobnice, u sloju pokrивke "2", i ta odjeća se sastojala uglavnom od ženske odjeće (npr. najlonskih čarapa, dezeniranih haljina i dimija – taj izraz se koristi u bosanskom jeziku). Tokom iskopavanja na tom mjestu, ženska odjeća je uočena na barem šest tijela (od oko 20), kao i na jednom dijelu tijela. Ženska odjeća je takode uočena u slojevima pokrивke "10" i "7".

Na tom mjestu je takode uočena dječija odjeća, kao na primjer jedan veoma mali crveni "kombinezon" (sloj pokrивke "2") i dječije cipele "Velcro", s čarapama i kostima stopala (sloj pokrивke "4"). Ta odjeća potvrđuje ono što je uočeno tokom ekshumacija u vezi s vrstom ostataka pošto je sakupljeno mnogo nesraslih kostiju (tj. kostiju maloljetnih lica), što upućuje na pretpostavku da je među licima čiji su ostaci ekshumirani na tom mjestu bilo djece i/ili tinejdžera.

U grobnici je takode pronađena i sakupljena odjeća koja nije direktno povezana sa tijelima ili dijelovima tijela. Često su to bili "opšti odjevni predmeti". Među tim odjevnim predmetima bilo je puno cipela i čizama. Takode je često pronađena odjeća za hladno vrijeme, kao što su futrovani kaputi i pleteni džemper. To može značiti da su pojedini ili mnogi ljudi čiji su ostaci pronađeni u grobnici umrli ili su ubijeni u jesen, zimu ili rano proljeće.

U pojedinim slojevima, kao na primjer u sloju pokrivke "1", odjeća za hladno vrijeme uočena je na većini tijela i dijelova tijela, dok na tijelima ispod sloja pokrivke "9", koja su vjerovatno poticala iz primarne grobnice, takve odjeće gotovo da nije bilo. Te varijacije su olakšale definisanje slojeva, ali mogu značiti i da tijela potiču s različitih mjesta i da su dotična lica umrla ili su ubijena u različito godišnje doba ili pod različitim okolnostima (npr. u kući ili zgradi u kojoj je bilo toplo). Činjenica da su sve te razlike ustanovljene na ostacima pronađenim u istoj grobnici upućuje na zaključak da je za zakopavanje tijela iz različitih perioda i/ili s različitih mjesta na jednom lokalitetu bila potrebna koordinirana akcija širokih razmjera.

Takođe je na određenim tijelima u svim dijelovima pokrivke uočeno nekoliko sakoa, kakve obično nose stariji muškarci. Sakoi su uočeni na tijelima u slojevima pokrivke "2", "5", "6", "9", "ispod 9", "14" i "ispod 14". Potrebno je napomenuti, međutim, da će se do detaljnijih i pouzdanijih podataka o odjeći na tijelima vjerovatno doći prilikom obdukcija tih tijela.

Ostali tekstilni dokazni materijal povezan s tijelima u ovoj grobnici obuhvatao je bijele sintetičke trake, ostatke kanapa i tanke trake ili uzice od plavog materijala. Za sve njih se pretpostavlja da su ostaci vreća u kojima su tijela vjerovatno transportovana i bačena u grobnicu. Na bijelim trakama je bilo naštepano: "KONFEKCIJA ZAGREBAČKA". Ostaci kanapa pronađeni u pokrivci grobnice bili su u raznim fazama raspadanja i smatra se da su vreće uglavnom bile napravljene od tog materijala. Taj materijal se, nakon zakopavanja, vremenom raspao u različitoj mjeri pošto se sastojao od prirodnih, organskih vlakana. Ja sam takođe vidio da su takvi materijali korišteni za tajna zakopavanja na drugim lokacijama u zvrničkoj opštini (npr. Z-KAZ na muslimanskom groblju u Zvorniku i Z-SAH na groblju u Šahbegovićima). Na Crnom Vrh, ostaci takvih materijala uglavnom su se nalazili u slojevima pokrivke "1", "4" i "11". S obzirom na to da su se svi ti slojevi pokrivke nalazili u istom dijelu grobnice i da su se, zapravo, donekle preklapali, sasvim je moguće da ta tri sloja pokrivke (tj. tijela, dijelovi tijela i drugi fizički dokazni materijal) potiču s istog mjesta.

Ova vrsta posebnog dokaznog materijala upućuje zaključak da je odlaganje tijela na Crnom Vrh u bilo na neki način povezano s odlaganjem tijela na gorepomenuta dva lokaliteta (Z-KAZ i Z-SAH), a vjerovatno i na drugim lokalitetima.

Na nekoliko tijela uočena je vojna odjeća ili odjeća poput vojne (npr. zelenomaslinaste ili maskirne pantalone i crne kožne čizme poput vojnih, itd.). U sloju pokrivke "1", dva tijela s takvom odjećom bila su direktno povezana s ostacima vreća, kao što su bijele sintetičke trake, kako je gore navedeno.

 /fotografija/

Na ovoj fotografiji se u ostacima vreće vidi dio donjeg dijela tijela (noga i stopalo) sa čizmom. Debeli kožni kaiš vezan je za bijelu sintetičku traku oko donja čizme. Pretpostavlja se da je to učinjeno kako tijelo ne bi ispalo iz vreće tokom transportovanja do grobnice.

Odjeća poput vojne takođe je uočena na jednom tijelu u sloju pokrivke "5". Do detaljnijih podataka doći će se tokom obdukcija, pregledom dijelova tijela i s njima povezane odjeće. Međutim, na osnovu onoga što je uočeno tokom iskopavanja na Crnom Vrh u, procijenjujem da se na otprilike jednom procentu ekshumiranih tijela nalazila odjeća poput vojne, dok je na ostalim tijelima uglavnom bila odjeća nevojnog tipa (tj. civilna). Moguće je da se, prilikom zakopavanja, na nekim tijelima raspao jedan dio odjeće napravljen od prirodnih tkanina.

Drugi fizički artefakti izvađeni su iz sloja pokrivke "2", na južnom rubu grobnice. Među njima su se nalazili jedna keramička pločica, staklenka, komadi plastike od vedra, jedna kasetna, metalne trake i dječije igračke. Ovaj sloj je još po nečem jedinstven. Tu su bili predmeti iz domaćinstva, a njihovo porijeklo, premda istovetno, u ovom trenutku nije poznato.

UZORCI TLA:

Iz pokrivke grobnice na Crnom Vrh u uzeto je i mnogo uzoraka tla. Dva uzorka (008A i 025A) su uzeta među prvima zbog toga što su odudarala od okolnog prostora. Prvi je uzet s površine svijetlosivog šljunka za koji je jedan od lokalnih radnika rekao da liči

na šljunak iz rijeke Drine. Drugi uzorak je uzet pored jednog tijela u pletenom džemperu, a radilo se o mješavini crvene i sive gline.

Ostali uzorci uzeti su iz materijala za koji se pretpostavljalo da pripada različitim slojevima pokrивke. Ti uzorci se mogu analizirati i uporediti sa uzorcima s primarnih lokaliteta, kao što su Šahbegovići, i na taj način se može utvrditi njihovo porijeklo. Uzorci su uzeti iz slojeva pokrивke "3", "5", "6", "7", "8" i "9". Sve uzete uzorke MKNL je trebalo elektronski da evidentira, a bosanski kriminalistički tehničari su to učinili na papiru i te evidencije se mogu koristiti radi potvrđivanja nalaza, kao i za druge relevantne pojedinosti.

Među određenim uzorcima tla koji su sažeto opisani nalaze se i uzorci sloja pokrивke "5", koji se sastojao od srednje nabijene zlatnožute i smeđe gline mjestimično prožete svijetlosivom masom. Uzorak iz sloja pokrивke "6" uzet je s jednog mjesta kod zapadnog zida i uglavnom se sastojao od svijetlosive i zlatnožute gline mjestimično prožete crvenim muljem. Iz sloja pokrивke "7", s mjesta udaljenog otprilike 3,80 m od sjevernog ruba i oko 70 cm istočno od zapadnog zida, uzet je uzorak koji se sastojao od meke smeđe i zlatnožute gline. Uzorak sloja pokrивke "8" sastojao se od srednje nabijene sivkaste i zlatnožute gline. Iz sloja "9", s mjesta udaljenog otprilike 3,10 m južno od sjevernog zida, na dubini od 1,60 m, uzet je uzorak koji se sastojao od meke, vrlo elastične svijetlosive gline.

/fotografija/

Uzorci tla uzeti su na mjestima za koja se smatralo da pripadaju različitim slojevima pokrивke, što se moglo vidjeti po različitim vrstama tla, različitim artefaktima i različitim položajima tijela. Analizom tih uzoraka može se utvrditi veza između ovog lokaliteta i lokaliteta primarnog zakopavanja, odnosno mjesta s kojeg potiču tijela koja su se nalazila u svakom pojedinom sloju pokrивke.

TRAGOVI ALATA ZA KOPANJE:

Na nekoliko mjesta i u različitim oblicima uočeni su tragovi jedne ili više mašina upotrijebljenih za kopanje grobnice, koji upućuju na fizičku strukturu i veličinu grobnice. Otkriveni tragovi olakšali su utvrđivanje tipa mašine upotrijebljene za kopanje grobnice. Na primjer, na sjevernom kraju iskopavanjem su pronađeni tragovi "zuba" rovokopača i otkriveni su tragovi kopanja kašikom ili kašikama sa tri ili možda četiri zuba. Svakim zahvatom kašike rupa iskopana prethodnim zahvatom bila bi barem donekle zahvaćena i na taj način je mijenjan izgled tragova. Ti tragovi u sjevernom dijelu grobnice izmjereni su 26. avgusta i pritom je ustanovljeno da su široki oko 9 cm i da razmak između iznosi 11 ili 12 cm.

 /fotografija/

Tragovi nazubljene kašike rovokopača otkriveni su na sjevernom rubu grobnice i oni pokazuju kakvog je tipa i koje veličine bila mašina pomoću koje je iskopana grobnica.

Drugog dana iskopavanja, 29. jula, na dubini od oko 90 cm, uočeni su tragovi gusjenica rovokopača. Po tome se moglo pretpostaviti da je jedna od mašina upotrijebljenih za kopanje ili zatrpavanje grobnice imala gusjenice, a ne gume. Tu vrstu mašine je do ove lokacije bilo potrebno transportovati kamionom "labudicom", pošto se te mašine veoma sporo kreću (na otvorenom putu) i mogu oštetiti put. Dokazi za to otkriveni su na putu koji vodi do groblja u Zvorniku, gdje su, na lokalitetu Z-KAZ, vršene forenzičke istrage.

Tragovi alata za kopanje koji su otkriveni na južnom rubu grobnice bili su široki oko 7 cm, a razmak između njih iznosio je 15 cm. Na jednom mjestu gdje je izvršeno iskopavanje vidjeli su otisci dva zahvata kašikom, pri kojima je jednim zahvatom kašike pod malim uglom skinut sloj zemlje na mjestu drugog zahvata, na šta upućuju veoma plitki tragovi zuba kašike.

/fotografija/

Tragovi alata za kopanje koji su otkriveni na južnom rubu grobnice razlikovali su se po veličini od tragova uočenih u sjevernom dijelu grobnice. Na osnovu toga se pretpostavilo da su za kopanje grobnice upotrijebljene najmanje dvije različite mašine.

Činjenica da su u grobnici na Crnom Vrh u otkriveni različiti tragovi kašike rovokopača upućuje na zaključak da su za kopanje te grobnice upotrijebljene dvije različite mašine ili, što je manje vjerovatno, dvije različite kašike.

Tragovi rovokopača takođe su uočeni na raznim mjestima duž zapadnog i istočnog zida grobnice. Konkretno, jedan od tragova je bio dugačak tri metra, a prostirao se gotovo vertikalno prema vrhu zida grobnice, da bi pri dnu naglim kružnim zaokretom nastavio horizontalno, što upućuje na pretpostavku da je za kopanje grobnice upotrijebljena veoma velika mašina (s veoma dugačkom strelom). To nije iznenađujuće pošto se radi o grobnici velikih dimenzija. Po prirodi tih tragova može se pretpostaviti da je ovu grobnicu mašina kopala iz rova od sjevera ka jugu.

Širina grobnice izmjerena je 30. jula kod južnog ruba i iznosila je 4,20 m. Dodatnim mjerenjem širine grobnice 9. septembra dobijene su sljedeće vrijednosti:

- 5 m na sjevernom rubu, na dubini od oko 2 m;
- 3,80 m u nivou sloja pokrivke "6/8", na dubini od oko 4 m;
- 3 m u nivou sloja pokrivke "5", na dubini od oko 4 m;
- 3,50 m u nivou sloja pokrivke "11", na dubini od oko 1,50 m;

Otkopavanje zapadnog zida koje je izvršeno 4. avgusta pokazalo je da se taj zid, što je dubina veća, sve više spušta prema unutra.

 /fotografija/

Vertikalni presjek nastao prilikom iskopavanja zapadnog zida grobnice pokazuje kosinu tog zida koji sa sve većom dubinom postaje sve uži, što je obilježeno narandžastim strijelicama.

Dno grobnice prvobitno je otkriveno kod kanala (gdje se stepenice od površine tla spuštaju u grobnicu, na sredini rova istočnog zida, a tragovi alata za kopanje uočeni su i na istočnom zidu i pri dnu. Dno se na tom mjestu najviše uzdizalo i odatle se spuštalo prema sjeveru i jugu, kako se grobnica prostirala. Neplodnu pokrivku činila je veoma nabijena crvena i svijetloplava glina. To uzdignuće je vjerovatno nastalo zbog toga što se rovokopač suviše pomjerio unazad tokom kopanja tako da kašika nije mogla da dosegne taj dio, što je bageristi onemogućilo formiranje ravne osnove od jednog do drugog kraja grobnice. Kopanjem su na dnu, duž južne strane uzdignuća ili humke, otkriveni tragovi kašike, koji pokazuju da je mašina kopala nadole do osnovnog nivoa gdje se nalazila sjeverna polovina grobnice.

Dana 24. septembra i dalje smo duž južnog ruba grobnice otkrivali tragove zuba kašike rovokopača, kao i gornji neplodni sloj veoma nabijene žute gline ispod kojeg su se nalazile prirodne brazde od veoma nabijene crvene i svijetloplave gline. Južni rub je formiran donekle nepravilno i nije sasvim pravougaon, niti je na istom, ravnom nivou. Ta nepravilnost je možda posljedica toga što je mašina u tom rubnom dijelu grobnice kopala s površine tla, a ne dole iz rova koji je korišten za kopanje sjevernog ruba.

Pošto su mašine koje su upotrijebljene za kopanje ove grobnice bile veoma velike i ne baš mobilne kada je riječ o prelaženju velikih razdaljina (osim na "labudici"), moguće je da su dovezene s nekog obližnjeg mjesta. Otkriveni tragovi alata za kopanje mogli bi se uporediti s lokalnim mašinama i na taj način bi se mogli pronaći svjedoci događaja koji su predmet istrage.

ZAKLJUČCI:

Iskopavanjem na lokalitetu Crni Vrh, kojem je data oznaka Z-C.VRH-1, otkrivena je velika masovna grobnica u obliku rova. U grobnici su se nalazili ostaci oko 500

kompletnih ili gotovo kompletnih ljudskih tijela. Takođe je pronađeno i sakupljeno na stotine konkretnih dijelova tijela i opštih ljudskih kostiju. Ti ostaci su uglavnom bili pomiješani s velikom količinom zemlje i drugim fizičkim artefaktima. To je ozbiljno upućivalo na zaključak da je sadržaj ove grobnice najprije bio zakopan na nekom drugom lokalitetu ili na nekoliko drugih lokaliteta, a zatim iskopan velikim rovokopačima i ponovo zakopan na lokalitetu Z-C.VRH-1.

Međutim, pronađena je prilično zbijena grupa od najmanje 50 kompletnih ili gotovo kompletnih tijela i ti ostaci su uglavnom ili gotovo sasvim bili prekriveni mekim tkivom. Smatra se da je Crni Vrh bio primarna grobnica tih tijela. ***Stoga je rovna grobnica Z-C.VRH-1 bila i primarna i sekundarna.***

Arheolozi MKNL-a i ja zaključili smo da su na ovom lokalitetu tijela, dijelovi tijela, zemlja i fizički artefakti stavljeni u grobnicu najmanje 21 put.

Među ekshumiranim tijelima, na nekoliko je uočena ženska ili dječija odjeća i sasvim preliminarna analiza mnogih od kostiju potvrdila je izgleda da je na Crnom Vrh u sahranjeno mnogo žena i djece, naročito kod južnog ruba grobnice, u sloju pokrivke "2". Smatra se, međutim, da velika većina ekshumiranih tijela pripada licima muškog pola. Potvrdu za to treba potražiti u izvještajima o obdukcijama koji se odnose na ovaj lokalitet. Sloj pokrivke "2", pored toga što sadrži ostatke mnogo, možda i pretežno, žena i djece, takođe je jedinstven po tome što sadrži mnogo fizičkih artefakata koji nisu pronađeni na drugim mjestima u grobnici. Taj sloj je, po svemu sudeći, posljednji bačen u grobnicu, u svakom slučaju u južnu polovinu grobnice. Po svemu sudeći, tijela i artefakti u sloju pokrivke "2" potiču s drugog mjesta, a ne s mjesta s kojih potiče većina tijela u toj grobnici.

Odjeća koja se nalazila na tijelima, kao i određena količina prikupljene odjeće koja je bila odvojena od tijela, bila je odjeća za hladno vrijeme, kao što su futrovani kaputi i pleteni džemperi. Na osnovu toga se moglo pretpostaviti da su ljudi čiji su ostaci ekshumirani umrli ili su ubijeni u jesen, zimu ili rano proljeće.

Fizički dokazni materijal iz ove grobnice, čiji je dobar dio prikupljen, upućuju na mjesto s kojeg su ta tijela donesena, a možda i vrijeme kada su ti ljudi umrli ili kada su ubijeni. Lične karte ili druga dokumenta pokazuju da se radi o tijelima ljudi, najvjerojatnije iz Zvornika, koji su nestali 1992. godine.

Među drugim iskopanim artefaktima bilo je mnogo artefakata povezanih s grobnicom, kao što su komadi kovčega, "džamtahti", nadgrobni spomenika ili drvenih oznaka za glavu i stopala. To nas je navelo na zaključak da se primarna grobnica mnogih od tih tijela nalazila na jednom groblju ili na više grobalja. Taj dokazni materijal se podudara s onim što je uočeno tokom istrage na jednom groblju na kojem su se nalazile masovne grobnice iz kojih su tijela protivzakonito iskopana (Z-SAH). U stvari, na jednom od nadgrobni spomenika na Crnom Vrh bio je napisan naziv mjesta gdje se nalazi lokalitet Z-SAH: Šahbegović. Treba pomenuti, međutim, da se ostaci predmeta vezanih za grobnicu uopšte nisu podudarali s brojem tijela ekshumiranih iz ove grobnice. Naime, premda su se u grobnici vjerovatno nalazili ostaci 600 ili više tijela (procijenjeni NBO, najmanji broj osoba), pronađeni su ostaci samo četiri kovčega.

Prisustvo nekoliko crnih vreća za tijela, za koje se smatra da su vreće kakve je nekad koristila Jugoslovenska narodna armija, zajedno s balističkim dokaznim materijalom izvađenim iz pokrivke grobnice (npr. zrna mitraljeskih metaka i čaura), takode je veoma indikativno.

Na osnovu ostataka vreća (npr. ostataka kanapa i bijelih sintetičkih traka), ova grobnica se možda može povezati s drugim tajnim grobnicama u zvorničkoj opštini (npr. Z-KAZ i Z-SAH).

Različiti aspekti pokrivke grobnice u njenim različitim slojevima, uključujući stanje i vrstu tijela ili dijelova tijela i fizički dokazni materijal, upućuju na zaključak da ta tijela potiču s više mjesta (tj. najvjerojatnije sva ta tijela ne potiču iz Šahbegovića).

Preporučio bih da se, za potpune informacije o ovom lokalitetu i iskopavanju/ekshumacijama, konsultuje osoblje MKNL-a u vezi s njihovim

izvještajima i/ili rezultatima njihovog elektronskog snimanja i kartama koje su na osnovu toga izrađene. Isto tako, izvještaji o obdukcijama i izvještaji lica koja su pregledala pronađeni fizički dokazni materijal znatno će doprinijeti sticanju saznanja o tijelima pronađenim na lokalitetu Z-C.VRH-1.